

ГАЛИЦЬКІ БЛОКАМ'ЯНІ ХРЕСТОБАННІ ЦЕРКВИ ВІД КНЯЗЯ ВОЛОДАРА ДО КОРОЛЯ ДАНИЛА

Серед пам'яток галицької архітектурної школи XII–XIII ст.* (далі – ГАШ) домінує група хрестобанних церков**. На сьогодні виявлено рештки дев'яти витворів ГАШ, що відповідають цьому типу сакральних споруд. Шість церков локалізовано на терені давнього Галича: 1) Пантелеймона, 2) Спаса на горі Карпиця, 3) під лісом Діброва (Кирилівська?), 4) на Цвингариськах, 5) Успенський собор в Крилосі, 6) мурована церква на Царинці (Іванівська?). Три пам'ятки досліджено в інших містах Галицької землі: 7) церква невідомої назви у Василеві над Дністром, 8) Івана у Перемишлі, 9) церква невідомої назви у Звенигороді на Білці (Іл.1).

За писемними згадками розпізнаємо принаймі ще два блокам'яні хрестобанні храми, зведені князем Данилом Романовичем у Холмі: 10) Іванівська церква, вперше згадана під 1253 р.: "... І споруда її була така: склепінь чотири; з кожного вугла – склепіння, і стояли вони на чотирьох головах людських, вирізьблених одним умільцем ..."¹; 11) Церква Козьми і Дем'яна, рік згадки 1237: "... має вона чотири стовпи, витесані з цілого каменя, що держать верх ..."². На жаль, обидві ці пам'ятки, як, зрештою й інші відомі з літопису храми, споруджені Данилом Романовичем у Холмі (церква Успіння Богородиці³, церква святої Трійці⁴), дотепер не локалізовано.

* Під поняттям "Галицька архітектурна школа XII–XIII століть" автор розуміє групу блокам'яних та дерев'яних пам'яток монументального будівництва, які були споруджені на території Галицької та частково Волинської земель протягом вказаного періоду.

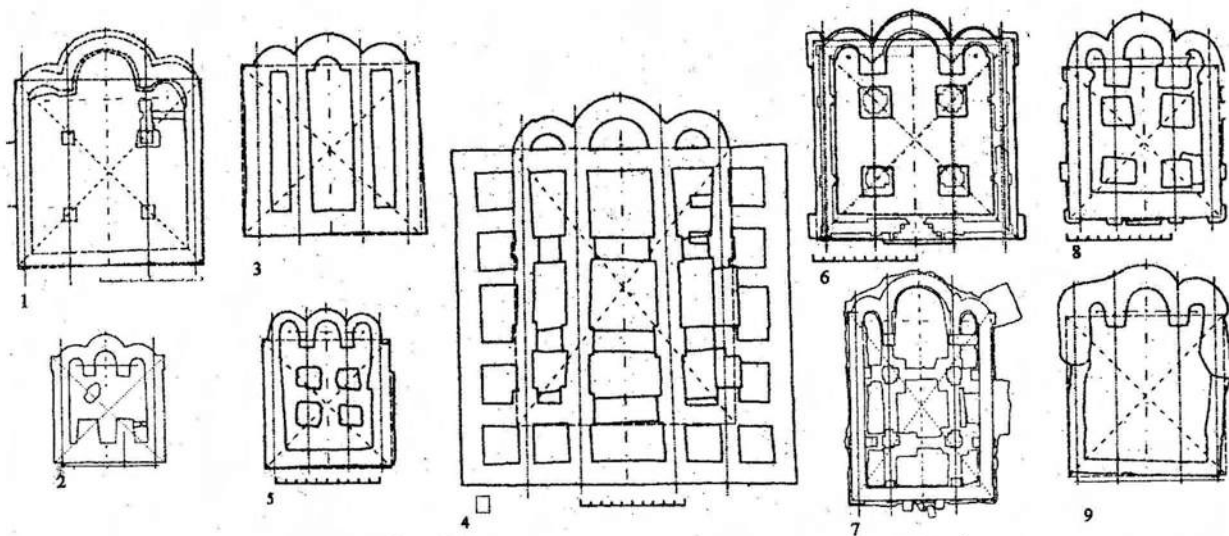
** Хрестобанні церкви – триапсидні тринавні споруди, де в перетині поздовжньої та поперечної головних нав утворюється підбанный квадрат, який спирається на стовпи або колони так, що стіни цих нав поставлені на арки, вивільняючи квадратний або прямокутний у плані внутрішній простір. Споруди завершує одна баня на високому барабані.

¹ *Літопис Руський* (у перекладі Л.Махновця). Київ: Дніпро, 1989, с.418.

² *Літопис Руський* ..., с.419.

³ *Літопис Руський*..., с.420.

⁴ *Літопис Руський* ..., с.418.

Іл. 1. Плани галицьких хрестобанних церков: 1) ц. Івана в Перемишлі, за А. Жакі; 2) ц. у Звенигороді, за О. Ратичем та І. Могитичем; 3) Галич, ц. Спаса, за О. Іоаннісяном; 4) Успенський собор у Крилосі; 5) ц. На Цвинтариськах, за О. Іоаннісяном; 6) ц. Пантелеймона, за Й. Пеленським, І. Могитичем та автором; 7) ц. у Василеві, за Б. Тимощуком та Г. Логвином; 8) Кирилівська ц.; 9) ц. на Царинці у Крилосі.

У науковій літературі такого виду хрестобанні церкви досі не стали самостійним об'єктом вивчення, хоч існують окремі спроби їх історико-архітектурного аналізу⁵. Дискусійними залишаються час їх спорудження і походження майстрів-будівничих, а також практично відсутні аргументовані графічні реконструкції їх імовірного зовнішнього вигляду⁶.

Враховуючи канонічний і офіційний статус цього типу будівель (головні, центральні споруди в містах), слід зауважити, що вони зводились на замовлення князів та головних церковних ієрархів. Тому хронологічні рамки спорудження білокам'яних хрестобанних церков умовно обмежимо знизу князюванням Володара Ростиславича (1086–1126) і зверху – Данила Романовича (1215–1264)⁷.

Протягом останніх десятиріч повторно досліджено рештки кількох хрестобанних храмів на терені княжого Галича*. Під Крилоською горою в урочищі Царинка виявлено фундаменти ще одного недобудованого храму, що за низкою ознак був задуманий

⁵ Łuszczkiewicz W. Kościół w św. Stanisławie pod Haliczem jako zabytek romański. *Sprawozdania Komisji historii sztuki (SKHS)*. Kraków 1879, t.2. zes. 1, s.1-20; Zacharjewicz J. Wykopaliska w Załukwi nad Dniestrem. Opis do jesieni 1882 r. odkrytych fundamentow i wykopalisk. *Dzwignia*. Lwów 1882, zes. 9-10, s.139-140, 152-153; Йоро ж: Wycieczka do Załukwi, Halicza i na Kryłos. *Dzwignia*. Lwów 1882, s.186-187; Peleński J. *Halicz w dziejach sztuki średniowiecznej na podstawie badań archeologicznych i źródeł archiwalnych*. Kraków 1914, 221 s.; Пастернак Я. *Старий Галич (археологічно-історичні досліді у 1850–1943 pp.)*. Краків; Львів 1944, 238 с.; Січинський В. *Історія українського мистецтва*. Нью-Йорк: Наукове товариство ім.Шевченка в Америці, 1956, с.44-47; Могитич І. *Нариси архітектури української церкви*. Львів 1995, 49 с.; Воробьева Е., Тиц А. Анализ и реставрация Успенского собора XII века в Галиче. *Советская археология*. Москва 1988, №1, с.213-230; Иоаннисян О. Основные этапы развития галицкого зодчества. *Древнерусское искусство*. Москва 1988, с.47-58; Ярема В. *Церковне будівництво Західної України*. Під заг. ред. Ю.Криворучка. Львів 1998, 68 с.; Фіголь М. *Мистецтво давнього Галича*. Київ 1997, с.16-127.

⁶ Лукомський Ю. Проблеми вивчення та збереження пам'яток монументальної архітектури Галича. *Наукові записки Львівського історичного музею*. Львів 1997, вип.6, ч. 1, с.135-143.

⁷ Войтович Л. *Князівські династії Східної Європи (кінець IX – початок XVI ст.)*. Склад, суспільна і політична роль. Львів 2000, с.148, 225.

* Це церкви: Спаса [1980–81], Кирилівська (?) [1981–84], на Цвинтариськах [1985], Пантелеймона [1989], Успенський собор [1998–99].

як хрестобанна мурована споруда. Внаслідок вдосконалення методики польових досліджень та фіксації пам'яток, уточнено плани фундаментів більшості з них (Лл. 1: 3–6, 8, 9) і отримано додаткову інформацію про будівельну техніку їх виконання, що дає можливість проведення порівняльного аналізу вцілілих субстанцій галицьких хрестобанних церков з іншими подібними об'єктами за планувальними та конструктивними особливостями. Для проведення аналізу нами виділено наступні особливості фундаментів хрестобанних церков ГАШ:

А. Планувальні:

1. Обрис хрестобанного ядра споруди⁸.
2. Розпланування внутрішніх опор відносно центру хрестобанного ядра, утвореного в перетині його діагоналей⁹.
3. Розпланування апсидної частини відносно хрестобанного ядра¹⁰.

⁸ Хрестобанне ядро – дев'ять компартиментів, які згруповані навколо чотирьох підбаних стовпів і обмежені реальними чи умовними стінами. Хрестобанне ядро споруд може бути квадратним (наближеним до квадрату на рівні фундаментів) або прямокутним (Лл. 1). Ранні церкви Давньої Русі мають квадратне, або наближене до квадрату хрестобанне ядро. Вперше видовжений до виразного прямокутника обрис плану хрестобанного ядра помічаємо в середині XII ст. у Богородичних соборах Володимира (Волинського) [1156] і Галича [50–і рр. XII ст.]. Далі ця специфічна особливість набуває поширення у всіх землях, і храми з видовженим хрестобанним ядром кількісно перевищують церкви, у яких ядро розплановане на основі квадрату або розширеного прямокутника.

⁹ Інваріантність цієї характеристики полягає у тому, що підбанні стовпи можуть бути розпланованими центрично, або зміщуватись відносно центру хрестобанного ядра. Центричне розпланування стовпів характерне для ранніх церков IX – першої пол. XII ст. Різноманітні відхилення опор від діагоналей хрестобанного квадрату з'являються починаючи з середини XII ст., а особливо часто впроваджуються у будівельну практику в другій половині XII та першій половині XIII ст.

¹⁰ У цій характеристиці слід розрізнити плани, в яких центри трьох апсид знаходяться приблизно на одній прямій лінії, від тих, де центр головної апсиди не належить до цієї лінії (порівняй: лл. 1: 3–6, 8, 9 з лл. 1: 1, 2, 7). Перший варіант розпланування має три різновиди: а) центри апсид втоплені в середину хрестобанного ядра (Лл. 1: 6); б) – знаходяться на його східній межі (Лл. 1: 3, 4, 9); в) – висуваються за його границі (Лл. 1: 5, 7).

4. Співвідношення ширини головної та бічної нав у осях фундаментів або стін. Коефіцієнт співвідношення нав (далі – КСН) – ширина головної нави / ширина бічної нави¹¹.

Б. Планувально-конструктивні:

5. Стрічковий чи відокремлений характер внутрішніх фундаментів¹².

6. Внутрішні виступи фундаментів під лопатки стін та стовпів¹³.

¹¹ Особливість поступового збільшення цього коефіцієнту мала б свідчити про закономірність видовження форм хрестобанних церков по вертикальній осі, що відповідає загальному процесу розвитку середньовічної архітектури цього періоду. Див.: Якобсон А.Л. *Закономерности в развитии средневековой архитектуры IX–XV вв. Византия. Греция. Южнославянские страны. Русь. Закавказье*. Ленинград 1987, с.5, 223.

¹² Стрічкові фундаменти під стовпами були поширеними на перших етапах розвитку монументального храмобудівництва, а відокремленість основ підбаних стовпів – риса, притаманна для пізніших церков, пов'язана в першу чергу із раціоналізацією використання будівельного матеріалу (див.: Асеев Ю.С. *Архитектура древнего Киева*. Киев 1982 с.133). Ця характерна зміна фундаментних конструкцій вперше фіксується вже з середини XII ст., хоча такі приклади поки що поодинокі й у них виявлене відокремлення лише західної пари підбаних опор: церква Дмитрія Солунського у Пскові, споруджена, імовірно, у 1143-1144 рр. Див.: Раппопорт П.А. *Русская архитектура X–XIII веков. Каталог памятников*. Ленинград 1982, с.80; Церква у Перекопному провулку в Смоленську середини XII ст. Див.: Воронин Н., Раппопорт П. *Зодчество Смоленска XII–XIII вв.* Ленинград 1979, с. 109-115. Набагато виразніше закладання відокремлених фундаментів підбаних стовпів входить у практику будівничих з останньої третини XII ст. і характерне для переважної більшості церков першої половини XIII ст. Серед церков другої половини XII ст., коли, найімовірніше, мала відбутись ця зміна, знаходимо мало відомостей про цю особливість.

¹³ Вони характерні для підмурків Успенського собору, церкви у Василеві та Кирилівської церкви (Іл.1: 4,7,8). Виступи у фундаментних конструкціях ще дуже мало вивчені у пам'ятках княжої доби. У перших церквах Київської Русі виявляємо в основному зовнішні виступи фундаментів для опирання лопаток наземних мурів. Внутрішні виступи тут замінюють стрічкові підмурки (Десятинна церква, Софіївський собор, церква на Володимирській та ін.). Проте, вже з третьої третини XI ст. з'являються об'єкти, де виступи зовнішніх пілястр вкладаються на широку платформу фундаменту з рівним контуром, а у місцях внутрішніх опор на стрічкових підмурках виникають розширення – виступи (Борисоглібські церкви у Вишгороді та Чернігові). Деякі об'єкти кінця XI – першої пол.XII ст. поєднують у собі зовнішні та внутрішні потовщення (Великий храм у Зарубинцях, церква на Нижньому замку в Полоцьку). Отже, внутрішні та зовнішні виступи зафіксовано у ранніх об'єктах. Тому для аналізу цієї особливості фундаментів протягом XII–XIII ст. по-перше немає достатньої інформації, а по-друге, вона не може бути поважним датуючим критерієм для

7. Зовнішні виступи фундаментів під лопатки стін¹⁴.

8. Інші виступи фундаментів¹⁵.

9. Розширення під внутрішні сходи¹⁶.

В. Конструктивно-технологічні:

10. Монолітний чи шаруватий характер фундаментних конструкцій¹⁷.

галицьких хрестобанних церков. Проте їх наявність або відсутність, характер та інші особливості вказують на планувально-конструктивне вирішення споруд, а разом з тим можуть засвідчувати той чи інший "почерк" майстрів та, відповідно, час спорудження об'єктів.

¹⁴ Їх простежуємо у фундаментах церкви під Дібровою.

¹⁵ Виступи, пов'язані з порталами, простежуються у церквах: Пантелеймона, Кирилівській та у Василеві (Лл. 1: 6,7,8). Наріжні виступи невідомого призначення має план фундаментів церкви Пантелеймона (Лл. 1: 6).

¹⁶ Такі розширення на рівні підмурків виразно фіксуються в Успенському соборі та церкві на Цвинтариськах (Лл. 1: 4,5).

¹⁷ Монолітну вважаємо структуру фундаментів, які від основи до верхнього обрізу кладалися горизонтальними верствами з однорідного матеріалу. Відомо, що у найстарших церквах Давньої Русі кінця X – середини XI ст. застосовували переважно монолітну конструкцію фундаментів (субструкції, колики чи палі не враховуються). До шаруваті структури віднесемо конструкції фундаментів, із зміною будівельного матеріалу, що ділить субстанцію по вертикалі на відмінні шари. Розрізнятимемо двошарові та три- і багатошарові структури. Вперше шарувату структуру демонструють фундаменти церкви Спаса у Переяславлі (кін. XI ст.). Фундамент храму влаштований з рваного пісковика, валунів, цегляного щебеню, в нижній частині насухо, а вище пролитий розчином з цем'яною. Зверху простежується вимостка в ряд цегли. Разом з тим поперечні стрічки фундаментів монолітно пролиті розчином, що говорить про поєднання в одній пам'ятці монолітної та шаруваті конструкцій. На початку XII ст. двошарові за структурою фундаменти фіксуються у Микольському соборі на Ярославовому дворіці Новгороді [1113 р.] (У верхній частині складений з плит, а в нижній – з валунів на розчині. Подекуди трапляються вкраплення цегли); у Борисоглібському соборі в Чернігові [1115–1123] (Фундаменти в нижній частині складені з вапнякових плит, валунів та цегляного щебеню на розчині, а у верхній – муровані 16-ма верствами цегли). Далі двошарова структура фундаментів притаманна багатьом храмам XII ст. основний масив фундаментів яких вирішений монолітно, а у верхній частині застосовано або вирівнюючий шар залитого розчину, або пояс з білокам'яних плит, чи вимостка з 1-5 рядів плінфяної кладки (церква усипальниці Євфросиніївського монастиря в Полоцьку, Борисоглібський собор, церкви Петра і Павла, на дитинці у Смоленську, Успенські собори у Рязані, Володимирі–Волинському, Володимирі та ін.). Досить популярною стала традиція плінфяної вимостки поверхні фундаменту, що простежується у київській, чернігівській, смоленській та ін. архітектурних школах. Вперше три- та багатошарову структуру фундаментів

11. Відмінність або однаковість глибини закладання фундаментів підбаних опор відносно стрічкових основ стін¹⁸.

12. Відмінність або однаковість конструкцій фундаментів підбаних опор та зовнішніх стін¹⁹.

Проаналізуємо кожен із хрестобаних об'єктів ГАШ, враховуючи визначені особливості.

1. Церква Івана у Перемишлі

Згідно писемних джерел князь Володар Ростиславич між 1119–24 роками спорудив у Перемишлі білокам'яну церкву св. Івана, у якій 1125 року був похований, і яку 1470 року розібрали для будівництва теперішньої латинської катедрі²⁰. У 1959–64 роках на замку в Перемишлі були локалізовані й частково розкопані А. Жакі рештки святині, яку дослідник ідентифікував з церквою князя Володара²¹. В процесі досліджень зафіксовано незначні відтинки мурів та

фіксуємо з середини XII ст. у Кирилівській церкві у Києві: внизу валуни на р-ні з цем'яною, вище – кладка з пісковика, над нею шар р-ну з цегляним шебенем (15-25 см), поверх чого шестигрусна цегляна кладка.; у церкві Михайла у Чернігові (3-я третина XII ст.). У нижній частині рови заповнені галькою насуху (60 см), далі шар розчину, над ним – цегляна вимостка на розчині з цем'яною.; у Благовіщенській церкві в Чернігові (кін. XII, до 1186 р.) Внизу валуни, а вище цегляний шебін на сірому розчині без цем'янки. У верхній частині – 6-7 рядів цегляної кладки, з яких 3 утворюють відмостку.

¹⁸ Фундаментні конструкції храмів X – першої половини XII ст. – переважно стрічкові. Тому основи підбаних стовпів не відрізняються від підмурків периметральних стін та внутрішніх стрічок за структурою, будівельним матеріалом, глибиною залягання. Коли основи підбаних стовпів починають закладати відокремлено від фундаментів стін, то параметри їх подушок часто збільшуються, а глибина закладки поступово зростає у порівнянні зі стрічковими основами стін.

¹⁹ Разом з відокремленістю підмурків внутрішніх опор від стрічкових обводових фундаментів майстри усвідомлюють різницю середовищ, у яких працюють ці два елементи основи споруди. Підмурки стовпів більш захищені від зовнішнього середовища. Тому їх конструкції починають відрізнятися за структурою та будівельним матеріалом. Для детального вивчення хронології і визначення закономірностей у розвитку особливостей, окреслених у двох останніх пунктах, ще замало інформації. Проте поодинокі, краще вивчені, об'єкти вказують на дану тенденцію змін у конструкціях фундаментів підбаних опор.

²⁰ Пастернак Я. Княжий город Перемишль. *Перемишль західний бастион України*. Нью-Йорк; Філадельфія 1961, с.14.

²¹ Żaki A. Przemyska cerkiew księcia Wołodara w świetle źródeł pisanych i archeologicznych. *Sprawozdania z posiedzeń Komisji Naukowych oddziału PAN w Krakowie*. Kraków 1969, t.12, s.47-50.

мозаїчної підлоги. До наукового обігу введено план, кілька фотографій, описи та гіпотетичні реконструкції пам'ятки²².

На плані, опублікованому А.Жакі, суцільними лініями показані контури кам'яних субстанцій пам'ятки (Іл. 1: 1). Судячи з ширини конструкцій зовнішніх обводових мурів, що становить на рисунку 1.4–1.6 м, тут зафіксовано відтинки цокольної частини наземних стін, а не фундаменти. Це відповідає поданій описом середній ширині наземних мурів – 1.5 м. Натомість в апсидній частині, судячи з описів, показані верхні (ширина 2.0–2.8 м) та нижні (1.2–1.8 м) контури вибраних до основи фундаментних ровів. Отже план об'єкту на рівні фундаментів зображає лише апсидна частина*. Для реконструкції ж плану наземних мурів слід сприймати як достовірні лише контури окремих відтинків зовнішніх стін. Параметри і місце розташування чотирьох підбаних стовпів показані на плані гіпотетично**. Невідомий характер фундаментів під ними (стрічковий чи відокремлений?), хоча зовнішній контур подушки південно-східного стовпа наче показаний, але непереконливо. Викликають певний сумнів слабorozвинуті фундаменти міжапсидних стін. Судячи із наявності західних торцевих завершень фундаментних ровів під міжапсидними стінами, основи східних стовпів не були зв'язані стрічками з вівтарною частиною. Однак, не слід виключати й можливості застосування поперечних стрічкових зв'язків між опорами на рівні фундаментів. Відсутня у публікаціях інформація про глибину заложення, матеріал, будівельно-технічні й технологічні характеристики фундаментів об'єкту.

²² *Ibid*, s.49; Żaki A. *Archeologia Malopolski wczesnośredniowiecznej*. Wrocław; Warszawa; Kraków; Gdańsk 1974, s.153-156, гус.95с, 113-115; Німіців М.Д. Собор князя Володаря в Перемишлі, *Патріархат*, 1979, ч.5, с.13-17; Його ж: Археологічно-архітектурні розкопи княжого Перемишля. *Interpido Pastori. Український католицький університет св.Климентя Папи. Науковий збірник*, 62. Рим, с.623-674; Лукомський Ю., Петрик В. До питання історико-архітектурної реконструкції княжого замку в Перемишлі. *Перемишль і Перемиська земля протягом віків*. Львів; Перемишль 1996, с.16-26.

* Нелогічними на плані за А.Жакі є з'єднання контурів фундаментних ровів бічних апсид з контурами північної та південної наземних стін.

** Ця обставина викликає розбіжності у трактуванні плану наземної частини пам'ятки. Порівняй: Żaki A. *Ibid*, s.49, гус. та Йоаннісян О.О раннем етапе розвитку галицького зодчества. *КСИА АН СРСР*. Москва 1981, вып.164, с.36, рис., або Раппопорт П.А. *Русская архитектура X-XIII вв. Каталог памятников*. Ленинград 1982, с.126, табл. 10/201.

Із планувальних особливостей фундаментів (негативи яких маємо лише у вівтарній частині) можна відзначити, що центр дуги середньої апсиди знаходиться на східній стороні зовнішнього квадрату, що описує контури наземних стін, а центри дуг малих апсид – втоплені всередину цього квадрату. При невизначеності товщини фундаментів під бічними стінами КСН у осях фундаментів може становити від 1.4 до 1.7 (в осях наземних бічних стін та фундаментів міжапсидних стін КСН – 1.66).

Перемиська церква мала архітектурний декор у вигляді зубчастого фризу й аркатури, що підтверджують виявлені під час досліджень архітектурні деталі²³.

Не викликає жодних сумнівів датування початком 20-х років XII ст. Іванівської церкви у Перемишлі та замовлення її князем Володарем Ростиславичем, оскільки це – хрестобанна церква візантійсько-київського типу. Проте спроба виводити артіль, яка її споруджувала з Малополющі лише на підставі застосування романської білокам'яної будівельної техніки²⁴, виглядає недостатньо аргументованою, оскільки об'єкт вивчений дуже поверхово.

Знаючи досить точно датування перемиської катедри князя Володара (1119–1124 рр.), можна припускати, що її будівничі або замовники могли взоруватися на великому храмі у Зарубинцях або Борисоглібському соборі у Чернігові*. За розмірами хрестобанний квадрат зарубинецької церкви поступається перед перемиським храмом (сторона квадрату на рівні фундаментів 15 м, а у перемиському храмі – 19 м)²⁵, однак планувальні характеристики, окрім наявності нартексу в зарубинецькій церкві, і навіть КСН в обох пам'ятках практично співпадають (1.66ч1.69). Борисоглібський собор у Чернігові більш наближений за параметрами (ширина храму 18.1 м, підбанний квадрат 6.1 х 5.7 м), але має менший КСН – 1.48. Всі інші можливі аналоги є пізнішими відносно перемиської церкви (ц. Успенія на Подолі (перша половина XII ст.) за стилістичними та будівельно-технічними особливостями датується не раніше як 30-і рр. XII ст.²⁶;

²³ Лукомський Ю., Петрик В. Княжий замок в Перемишлі. *Перемиські дзвони*. Перемишль 1993, №10-12, с.29.

²⁴ Иоаннисян О. Зодчество древнего Галича и архитектура Малопольши. *Acta archaeologica Carpathica*. Kraków 1988, t.27, s.189-216.

* Датування цієї пам'ятки точно не визначене. Давид Святославич міг споруджувати храм і з 1097 р. Див. *Раннопорт П.А.* ..., с.41.

²⁵ Там само..., с.30.

²⁶ Асеев Ю. Архитектура. *История украинской культуры*. Київ, т.1, с.860-866.

ц.Георгія у Володимирі на Клязьмі та Спасо-Преображенський собор у Переславлі-Залісському (обидва – близько 1152 р.). Впевненіше говорити про можливі взаємовпливи можна буде лише після верифікаційних досліджень перемиської церкви.

2. Церква (?) у Звенигороді на Білці

Рештки невеликої білокам'яної триапсидної церкви були досліджені О.Ратичем та І.Могитичем 1965 року в Звенигороді на ріці Білці обабіч дитинця. Споруда збереглась незадовільно*. У процесі розкопок вдалося прослідкувати здебільшого контури фундаментних ровів** і частково кам'яні субстанції фундаментів***. На місці ймовірної основи північно-східної підбанної опори виявлено незначне заглиблення (0.1 м) овальної форми (2.0x1.2 м), яке пов'язують з негативом конструкції. Від сусіднього південно-східного стовпа не виявлено жодних слідів²⁷. Отже, східну пару підбання стовпів слід віднести до малодостовірних елементів об'єкту. Цілком можливо, що фундаменти промальовували варіант двостовпної або безстовпної церкви.

Аналіз фотоілюстрацій з польових досліджень 1966 року викликає сумніви щодо інтерпретації виявлених кам'яних субстанцій рештками мурованої хрестобанної церкви****. Тому до проведення

* Її локалізовано під час нівелювання території пам'ятки бульдозером, що відбулось до початку розкопок. Внаслідок нівеляції втрачено рівень денної поверхні часу спорудження і функціонування об'єкту.

** "Рови заповнені сумішшю чорнозему і темного піску, в рідкісних випадках з кусками лупаних каменів... З уваги на здогадку незначну глибину ровів та з метою зберегти в натурі їх план і контури, профілі ровів прорізали до основи двома поперечними зондами, що перетинали північний фундамент церкви... Стінки ровів були тут майже вертикальні, ширина 1.55–1.6 м, глибина 1.0–1.1 м відносно сучасної (? спланованої – Ю.Л.) денної поверхні... Бічні стінки ровів подекуди з одною або й з обох боків мали підкопи (? підбої, пов'язані з вибиранням конструкцій – Ю.Л.). Див.: Ратич О. Звіт про археологічні дослідження в с.Звенигород Львівської області в 1965 р. *Архів Відділу археології Інституту українознавства ім.І.Крип'якевича НАН України*. Львів 1965, оп.5, од.зб. 384, с.14.

*** "... Фундаменти складені з коленого, подекуди обтесаного вапняка на вапняно-піщаному розчині". Див.: там само, с. 14.

²⁷ Ратич О. *Звіт...*, с.11,15.

**** Наведемо кілька міркувань з цього приводу:

1. Фрагменти мурованих субстанцій виявлені на глибині –15-35 см відносно рівня, з якого розпочинались археологічні дослідження. Вони збереглись на висоту 1-2 верстов кладки з лупаного каменю при підшві підмурків, отже, не мають потужності 1.0–1.1 м як їх охарактеризовує О.Ратич (Ратич О. *Звіт...*, с.14). При

верифікаційного дослідження цей об'єкт слід відносити до категорії малоюмовірних і не включати до архітектурно-археологічного аналізу.

3. Церква Спаса на горі Карпиця в Галичі

Об'єкт введено до наукового обігу 1882 року Ю.Захарієвичем після розкопок, здійснених Л.Лаврецьким та І.Шараневичем²⁸. Через сто років верифікаційні дослідження, проводив О.Іоаннісян. Уточнено план пам'ятки і з'ясовано будівельно-технічні особливості фундаментів об'єкту²⁹.

Фундаменти пам'ятки промальовують у плані триапсидну церкву, побудовану на основі квадрату зі стороною 17 м. Зовнішні контури фундаментів бічних стін ледь звужуються до сходу, що надає зовнішньому обрису плану характеру слабо вираженої трапеції (Іл. 1: 3). Загальна довжина плану з апсидами становить 19.0 м, а ширина – 17.1–16.3 (в середньому – 16.7) м. Ширина фундаментів зовнішніх стін досягає 2.6 м. Судячи із пізніших укріплень основ підбаних опор виступами, які зафіксовані на планах Ю.Захарієвича і реінтерпретовані Іоаннісяном³⁰, розпланування стовпів у споруді було центральносиметричне. На відміну від звенигородської та перемиської церков, центри апсидних дуг розплановано тут на одній прямій, яка майже збігається зі східною

цьому легко зауважити, що підшошва конструкцій не є втопленою у материк, що малоюмовірне для конструкцій підмурків кам'яної монументальної споруди.

2. Конструкцію фундаментів при підшові складає дрібний колений вапняк. Якщо у підмурку північно-західного підбанного стовпа (?) прослідковано регулярну кладку, то фундамент сусідньої південно-західної опори (?) складає однорядне скупчення лупаного вапняка, позбавлене усякої регулярності.

3. Фундаментні рови, представлені у публікаціях, не простежуються на горизонтальних зачистках розкопу, а відзначаються дослідниками дрібними камінцями по пролитих водою лініях (!?). Вибрані повністю, як припускає О.Ратич, фундаментні рови об'єкту мали б у цій ситуації виразно проявлятися вже на спланованій бульдозером поверхні або на перших горизонтальних зачистках, про що дослідник нічого не говорить. Отже, виявлені 1966 року в Звенигороді муровані субстанції слід інтерпретувати швидше рештками дерев'яного об'єкту, до підмурків якого було повторно вжито білокам'яний матеріал з якоїсь дотепер невідомої пам'ятки.

²⁸ Zacharjewicz J. *Wykopalska w Zaturkwi ...*, s.139-140,152-153.

²⁹ Иоаннісян О. Церковь Спаса в Галиче памятник первой половины XII века. *Древние памятники культуры на территории СССР*. Ленинград 1986, с.102-109,169-173.

³⁰ Иоаннісян О. *Церковь Спаса...*, с.105-106.

стороною обрису хрестобанного ядра наземних стін об'єкту. Вражає масивність фундаментів бічних апсид, сегменти яких повністю займає конструкція. Подібна специфіка напрошується й у випадку перемиської церкви. Можливо, поступове розширення фундаменту південної стіни у західній частині пов'язане із влаштуванням внутрішніх сходів на хори. КСН в осях фундаментів становить 1.45, що відрізняється від перемиської (~1.66) церкви.

Для фундаментів церкви Спаса характерні широка платформа, стрічковість, відсутність будь-яких виступів, стала глибина закладання (1.4 м). З будівельно-технічних особливостей слід відзначити вертикальні або наближені до вертикальних бічні стінки фундаментних ровів, монолітну засипку (малорегулярну кладку?) пластами річкового каменю перекладену верствами вапняно-піщаного розчину. У верхніх частинах наріжників конструкція довершена грубообробленими блоками вапняка.

Наземні стіни виконувались у техніці напівбутової кладки *opus empletum*. У білокам'яних квадратах, як і в перемиській церкві, простежуються шпони для затікання розчину³¹.

На основі характеру профілю фундаментних ровів, наявності поздовжніх стрічок, характеру плану, характеру блоків і наявності в них шпонів для розчину О.Іоаннісян висунув гіпотезу, що перемиська, звенигородська та галицька церква Спаса будовані однією артіллю майстрів³². Жоден із висунутих аргументів не є переконливим*. Тому питання "спорідненості" цих двох об'єктів і спорудження їх однією артіллю будівничих залишається, на нашу думку, відкритим. Однак, за простотою обрисів плану фундаментів (без виступів), масивністю конструкцій, технологічними особливостями та іншими рисами, ми погоджуємось з висновком О.Іоаннісяна, що церкву Спаса слід

³¹ Żaki A. Wczesnopiastowskie budowle Przemysła i problem ich konserwacji. *Ochrona zabytków*. Kraków 1961, t.14, №1-2 (52-53), rys.10; Иоаннісян О. *Церковь Спаса...*, с.106.

³² Иоаннісян О. *Церковь Спаса...*, с.106.

* 1) Профілі фундаментних ровів у апсидній частині перемиської церкви характеризуються похилими бічними стінками; конструкції ж Спаської церкви в перетині мають виразно вертикальні або ледь похилі бічні стінки фундаментних ровів; 2) Суцільних поздовжніх стрічок у внутрішній частині перемиської церкви, як у ц.Спаса на Карпиці, не зафіксовано; 3) У розплануванні центрів апсид є суттєві відмінності, що видно з планів (Лл.1: 1, 3); 4) Характерні блоки та шпони у них, по-перше: не опубліковано для можливості порівняння; по-друге: не є визначальним критерієм для ідентифікації "почерку" одної артілі майстрів.

вважати найархаїчнішою серед усіх відомих храмів Галича й ідентифікувати з літописною божницею Спаса, згаданою під 1153 р. й датувати 40-ми роками XII ст. – періодом князювання у Галичі Володимира Володаревича (1141–1153)³³.

4. Успенський собор в Крилосі

Рештки літописної Богородичної церкви княжого Галича вперше були виявлені та досліджені в селі Крилос над Луквою протягом 1936–38 рр. експедицією Наукового товариства імені Т. Шевченка під керівництвом Я. Пастернака³⁴. У 1998-99 роках проведено нові архітектурно-археологічні дослідження всієї внутрішньої частини пам'ятки³⁵. Сучасними дослідженнями вдалося детальніше зафіксувати план решток собору, виявити кілька етапів спорудження його фундаментів, які відносяться щонайменше до двох будівельних періодів, а також з'ясувати окремі будівельно-технічні характеристики мурованих субстанцій пам'ятки³⁶.

Два початкові етапи закладки підмурків відносяться до першого будівельного періоду катедрі. Вони засвідчують зміну планувальної структури внутрішнього храму вже на стадії закладання його фундаментної частини. Первісно задуманий базилікальний уклад храму вписаний у квадратний обрис прилеглих галерей замінюється планом канонічної хрестобанної шестистовпної церкви з бічними галереями (Іл.2:А-Б).

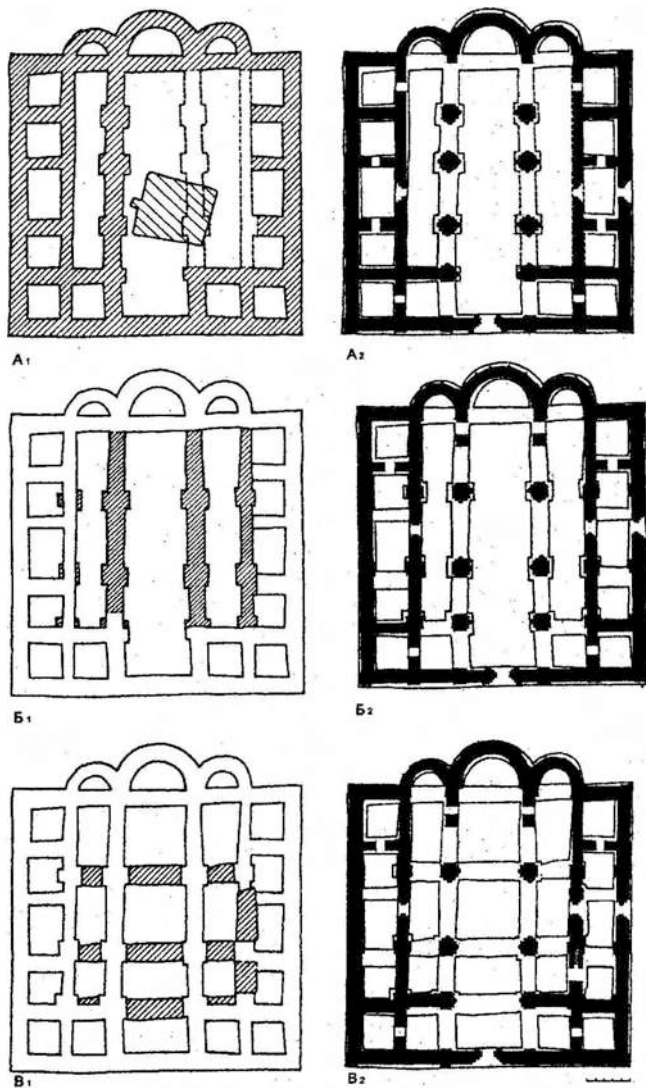
Третій етап закладання фундаментів слід пов'язувати з ґрунтовою перебудовою собору й відносити до другого будівельного періоду пам'ятки. Тоді виникають розпірні підмурки на поперечних конструктивних осях споруди, а також розширюються фундаментні мури окремих ділянок західної та південної стін внутрішнього храму. Це вказує на нову трансформацію планувальної структури споруди: внутрішній храм стає чотиристовпним, оскільки пара існуючих вже західних філярів з'єднується з

³³ Иоаннисян О. *Церква Спаса...*, с.108.

³⁴ Пастернак Я. *Старий Галич*. Краків; Львів 1944, с.49-74, 82-131.

³⁵ Лукомський Ю. *Звіт Архітектурного загону Галицької археологічної експедиції про рятівні дослідження Успенського собору та його периферії в селі Крилос Галицького району Івано-Франківської області протягом 1998-99 років*. Львів 2000, кн.1, 203 с., 51 іл.; кн.2, 114 фото. Рукопис зберігається в ІУ НАНУ.

³⁶ Лукомський Ю. Успенський собор давнього Галича за результатами нових досліджень 1992-2000 років. *ЗНТШ*. Львів 2002, т.244.

Пл. 2. Будівельна періодизація підмурків Успенського собору і трансформація наземної планувальної структури: А – первісний задум; Б – перший будівельний період; В – другий будівельний період

поздовжніми стінами церкви глухими наземними мурами, один з яких (південний) частково зберігся. У товщі західної частини південної стіни споруджуються сходи на емпори (Іл.2:В).

Отже, у порівнянні з іншими хрестобанними церквами ГАШ кінцева планувальна структура Успенського собору ускладнена як оточуючими галереями, так і змінами в процесі її творення. Тому аналіз планувальних і будівельно-технічних особливостей об'єкта слід проводити з урахуванням його будівельної періодизації (Іл.2).

Розпланування внутрішніх стовпів первісного планувального задуму галицької катедрі більше наближене до характеру романської базилики. Двосторонні виступи на внутрішніх поздовжніх стрічках відзначають місця шести стовпів, які відповідають поперечним членуванням галерей.

Подібну структуру плану, щоправда виразно видовжену згідно латинської традиції, демонструє катедрі в Печі (Угорщина, перша половина XII ст.)³⁷. Це триапсидна тринавна 12-стовпна базилика, до якої з півночі та півдня прилягають галереї з яскраво вираженими чотирма квадратними в плані вежами на кінцях. Поперечні конструктивні осі, задані внутрішніми стовпами, загалом відповідають членуванням бічних галерей. Можливо, перші будівничі галицької катедрі, а, швидше, її замовники, брали за основу саме цей прототип, намагаючись пристосувати його до своєї, візантійсько-київської традиції. Слід відзначити, що за низкою загальних принципів: 1) розпланування споруди на основі квадрату, 2) композиція вівтарної частини (центри апсид на одній лінії), 3) співвідношення ширини центральної та бічної нав (близьке до ц.Спаса), 4) романська білокам'яна техніка зведення мурів – проглядається галицька традиція, що було продиктоване замовником.

Баня собору, якщо вона була початково запланована, мала б опиратись на ширше розставлену четвірку західних стовпів, тобто розташовуватись строго над центром квадрату, описаного галереями (Іл.2: А2). Подібну особливість центричної композиції розташування бані мав лише зведений на століття раніше Софіївський собор у Полоцьку³⁸. Проте, підбаний квадрат полоцького храму майже правильний, тоді як в галицькому соборі

³⁷ Toth M. Die Umbauung des Heiligkreuz-Altars in der Kathedrale zu Pecs. *Skulptur des Mittelalters. Funktion und Gestalt*. Weimar 1987, s.81-82, abb.1.

³⁸ Хозеров И.М. *Белорусское и смоленское зодчество XI-XIII вв.* Минск 1994, с.48.

він сплющений до виразного прямокутника. Це дає підставу припускати відсутність бані у первісній ідеї галицької катедрі. Можливо, саме ця особливість спричинила трансформацію плану у канонічну для грецького обряду хрестобанну структуру в ході робіт над підмурками споруди протягом першого будівельного періоду, що було реалізовано у наземній частині (Іл.2: Б2).

Загальні розміри плану на рівні фундаментів – 37.2 x 32.4 м. Хрестобанне ядро споруди розплановане у прямокутнику 26.0x20.8 м. Центри апсидних дуг розташовуються на одній лінії, яка практично збігається зі східною стороною хрестобанного ядра. Східна пара підбаних стовпів виразно зміщена з діагоналей ядра до заходу. Підбаний квадрат розпланований майже у центрі прямокутника, що описує увесь план споруди разом з апсидами (Іл.1). Це, на нашу думку, більше відповідає так званій “київській” розпланувальній традиції, аніж “чернігівській”, як це вважають О.Воробйова і О.Тиц³⁹. Він становить 1.46, що найбільш наближене до церкви Спаса на Карпиці (1.45)*.

Фундаменти першого будівельного періоду стрічкові: у внутрішньому храмі під стовпами поздовжні**, а в галереях – поперечні. Ширина конструкцій підмурків становить від 1.4 до 2.2 м. Внутрішні поздовжні стрічки під стовпами масивніші (2.2 м), ніж фундаменти зовнішніх стін самого храму (1.6 м). Такою ж масивністю характеризуються й зовнішні фундаменти галерей собору. На відміну від розглянутих вище об'єктів, у плані підмурків Успенського собору вперше з'являються двосторонні виступи у місцях стовпів, а також відповідних їм пілястр.

За технікою виконання і матеріалом фундаменти Успенського собору відрізняються від інших хрестобаних церков ГАШ. Підмурки першого будівельного періоду виконані у техніці напівбутової кладки з блоків туронської крейди та алебастру на слабкому гіпсовому зеленкувато-сірому розчині та міцніший

³⁹ Воробьёва Е.В., Тиц А.А. Анализ и реставрация Успенского собора XII в. в Галиче. *Советская археология*. Москва 1988, №1, с.214–215.

* Це співвідношення, як і розпланування усєї зовнішньої частини споруди, пов'язане із первісним задумом споруди (Іл.2:А1).

** Поперечні ділянки між нартексом і наосом відносяться до первісної, нереалізованої ідеї розпланування собору, на що вказує невідповідність до них пізніших виступів підмурків західної пари філярів (Іл.2:Б1).

вапняно-гіпсовій заправі сірого відтінку, яку застосовано лише у наземних частинах підмурків, а також у деяких, доданих на другому етапі закладки, фундаментних виступах. Отже, техніку першого будівельного періоду можна вважати двошаровою за вертикальною структурою. Фундаментні рови у профілі характеризуються строго вертикальними бічними стінками і горизонтальним дном. Кут між стінками й дном ровів акуратно зачищений під форму квадратів. Якщо між стінкою рову й конструкцією фундаменту утворювався з тих чи інших причин проміжок, то він заповнювався ґрунтом в міру поверстового мурування конструкції в рові. Рівень підосви фундаментів поступово (без уступів) спадає у північно-східному напрямку відповідно до рельєфу місцевості. Заглиблення підмурків при південно-західному куті споруди становить 2.17, а при північно-східному – ~4.7 м відносно відмітки підлоги собору, що відповідає ухилові материкового горизонту. Фундаменти підбаних опор заглиблені не більше, ніж інші конструкції.

Наземна частина собору першого будівельного періоду мурована виключно з блоків алебастру на вапняно-гіпсовому розчині. З неї збереглися *in situ* алебастрові фрагменти стін з елементами профілювання та два блоки алебастрових баз, які були повторно використані у конструкціях фундаментів другого будівельного періоду. До неї з упевненістю можна відносити також алебастрові аркатурні пояси і зубчасті фризи, а також уламки напівколон чи колон різного діаметру⁴⁰, виявлені у перевідкладеному стані.

На другому будівельному періоді споруда укріплюється, ремонтується і змінюється. Виділені нами планувальні особливості залишаються сталими. Як уже згадувалося, закладаються поперечні стрічкові фундаменти на конструктивних осях внутрішньої церкви, західна частина її скорочується на одне поперечне членування, виникають внутрістінні сходи на емпори-полаті. Виразних змін зазнає техніка мурування фундаментів. Це порядова кладка з блоків алебастру та вапняка повторного використання на міцному світлосірому вапняному розчині. Її відносимо до монолітної. Профілі фундаментних ровів характеризуються скругленнями при переході бічних стінок до дна і меншою глибиною

⁴⁰ Пастернак Я. *Старий Галич...*, с.110-111.

прокопування, що посередньо свідчить про вищий рівень денної поверхні, з якого вони влаштувалися. Проміжки між кладкою та стінками фундаментних ровів заробляються не ґрунтом, а розчином, через що лицьові частини мурів закриті шаром будівельної заправи, міцно зв'язаної з прилеглим ґрунтом.

У наземній частині з'являються численні мурування з вапняка на вапняному розчині, які, рівно ж як і уцілілі алебастрові фрагменти, покриті одношаровим фресковим розписом. Збережені як *in situ*, так і у перевідкладеному вигляді вапнякові бази, відрізняються за профілюванням від згаданих вже алебастрових фрагментів баз першого будівельного періоду. Разом з тим вапнякові деталі зубчастого фризу зберігають ті ж параметри, що й алебастрові. Очевидно, це пов'язане з ремонтом втрачених алебастрових декоративних поясів і часткову заміну їх вапняковими вставками. Вапняковий декор значно багатший, ніж алебастровий.

Отже, різні технічні прийоми закладання фундаментів, застосування різних будівельних матеріалів, невідповідність у профілюванні баз наземних стін – це особливості, які вказують на другий будівельний період пам'ятки та на роботу нової артілі будівничих.

За планувальними й будівельно-технічними особливостями перший будівельний період Успенського собору слід датувати 40-50-ми роками XII ст., погоджуючись з гіпотезами А.Петрушевича та О.Іоаннісяна про те, що будівництво собору було розпочате за князювання Володимира Володаревича у 40-х роках, а продовжене й закінчене його сином – Ярославом Осмомислом у 50-х роках XII ст.⁴¹. Таке датування повністю відповідає як історичним подіям (бурхливий розвиток нової столиці Галицького князівства, заснування галицької єпископії 1156 р.), так і стилістичним особливостям першого алебастрового собору. Виразна трансформація планувальної структури з простішої у складнішу, яка простежується протягом першого будівельного періоду, дає підставу припускати, що це пов'язане зі зміною її замовників 1153 року (Володимир – Ярослав).

Другий будівельний період собору датувати набагато складніше через відсутність будь-яких стратиграфічних прив'язок, втрачених

⁴¹ Петрушевич А. О соборной Богородичной церкви и святителях ее в Галиче. *Зоря Галицкая*, Львов 1852, ч.50, с.774; Иоаннісян О. *Основные этапы...*, с.47-49.

під час перших досліджень об'єкта. Для цього слід у майбутньому зайнятися ретельнішим порівняльним аналізом решток вапнякових архітектурних деталей та фрескового розпису. Поки що, швидше для розгортання дискусії на цю тему, аніж для беззастережних доказів, обмежимося двома аргументами, які, на нашу думку, дають підстави відносити другий будівельний період Успенського собору до першої половини XIII ст.

По-перше, забігаючи трохи наперед відзначимо, що впадає в око значна подібність техніки виконання і конструктивних особливостей підмурків другого будівельного періоду нашої пам'ятки до фундаментів церкви в Василеві, яка за більшістю ознак, теж не без дискусії, датується кінцем XII – першою чвертю XIII ст., про що йтиметься згодом.

По-друге, східну частину поховання молодої княжни було зруйновано не лише пізнішою ямою, як зафіксував Я.Пастернак⁴², а внаслідок спорудження поперечної фундаментної стрічки між нартексом і наосом у другому будівельному періоді, що підтверджує логічний розрахунок параметрів поховання при співставленні його з точно прив'язаним положенням саркофагу і планом початкової будівлі⁴³.

Звичайно, наведені аргументи заслабкі для поважних хронологічних висновків. Але вони достатні для висловлення версії про те, що другий будівельний період Успенського собору датується першою половиною XIII ст.

5. Церква на Цвинтариськах

Фундаменти пам'ятки відкрили у 1884 році Л.Лаврецький та І.Шараневич при самім гостинцю Галич – Калуш, на південь від

⁴² Пастернак Я. *Старий Галич...*, с.140.

⁴³ Відстань між східним торцем саркофагу і західним лицем пілястрового виступу, в якому схематично поміщено поховання княжни (див.: Пастернак Я. *Старий Галич...*, с.83, рис.28), становила щонайбільше 1.3 м. Згідно ж з антропологічними даних ріст княжни був 163.66–164.49 см (див.: Горбенко С.О. *Ярослав Осмомисл. Реконструкція антропологічна та історична*. Львів–Винники 1996, с.92). До цього треба додати ще принаймі десять сантиметрів на торцеві стінки дерев'яної домовини, щоб довести, що поховання східною частиною як мінімум на 40 см мусіло заходити за згадану межу пілястри. Це відповідно означає, що його східна частина була перерізнена фундаментним ровом другого будівельного періоду Успенського собору. Керуючись етичними міркуваннями, припускаємо, що його не могли потурбувати за князювання Ростиславичів, тобто протягом другої половини XII ст., оскільки померла, очевидно, належала до їх найближчої родини.

теперішнього села Залуква. Першим дослідникам вдалося розкопати лише частину фундаментів споруди, оскільки східну ділянку її решток перекрило полотно згаданого гостинця на початку ХІХ ст. У 1985 році пам'ятку повторно розкривав О.Іоаннісян. Незважаючи на значно гірший стан збереження об'єкта (від конструкцій фундаментів у багатьох місцях залишилися лише “негативи”), дослідникові вдалося уточнити первісний план споруди включно з апсидною частиною і вказати на окремі технічні особливості об'єкта⁴⁴.

Зовнішні стрічки фундаментів утворюють “м'який” квадрат з параметрами 11.6 x 12.2 м. На рівні фундаментів виразно відзначене “плече” південної апсиди, що дає змогу передбачити аналогічну побудову північної апсиди, основу якої вдалось простежити лише частково (Іл.1: 5). Центри апсидних дуг розплановано на одній поперечній лінії, висуненої за межі східної сторони квадратної побудови хрестобанного ядра. Основи підбаних стовпів або колон зміщені до сходу. Обидва прийоми не зустрічалися у перерахованих дотепер пам'ятках ГАШ. Окреме розширення основи південної стіни пов'язують із розміщенням тут внутрішніх сходів на хори⁴⁵. КСН в осях фундаментів становить всього 1.13, що з одного боку вказує на невисокий п'єдестал бані й вцілому приземисту форму будівлі, а з другого – віддалене від показників інших пам'яток ГАШ.

Ширина стрічок під бічними стінами становить пересічно 1.9 м, під західною – 1.6, а під апсидами – 0.8–1.2 м. Отже, фундаменти апсид майже вдвічі вужчі від основ бічних стін. Це може свідчити про незначну висоту вівтарної частини церкви. Чотири фундаментні подушки підбаних опор кожна підквадратної форми зі стороною в плані близько 2.25 м, відокремлені одна від одної та від підмурків зовнішніх стін. Таке відокремлене трактування фундаментних конструкцій внутрішніх опор ми спостерігаємо вперше. Підоснови фундаментів опор і стін заложені на однакову глибину, що посередньо свідчить про приземисту баню церкви. Фундаменти не мають

⁴⁴ Иоаннісян О.М. К вопросу о датировке древнерусского каменного храма в урочище Цвинтариски в окрестностях древнего Галича. *Проблеми изучения древнерусского зодчества*. Санкт-Петербург 1996, с.82-86.

⁴⁵ Иоаннісян О.М. *К вопросу...*, с.84.

регулярних виступів під наземний каркас будівлі. Очевидно, внутрішніх пілястр не було, а зовнішні – опирались, мабуть, на загальний виступ платформи підмурків.

Згідно з описом першовідкривачів, фундаменти вимуровані великими брилами туфу (травертину) з домішками товченого мергелю та дрібного річкового каменю. Останній застосовувався з метою заповнення проміжків між неотесаними брилами туфу⁴⁶. Повторні розкопки вияснили, що фундаменти підбаних стовпів пам'ятки були складені з окрушин вапняка на білому вапняному розчині без використання річкового каменю⁴⁷. Невідомо, чи ця техніка відрізнялася від спорудження основи периметральних фундаментних мурів, оскільки останні повністю вибрані⁴⁸.

За відсутністю річкового каменю (?) у конструкції фундаменту, застосуванням круглих колон замість стовпів, наявністю внутрішніх сходів, застосуванням профільованих деталей (різьблений фрагмент консолі аркаатурного поясу) та наближеністю типологічних і будівельно-технічних особливостей пам'ятки до Успенського собору (?), О.Іоаннісян датує церкву на Цвинтариськах третьою чвертю XII ст.⁴⁸ Окремі з висунутих аргументів є дискусійними^{**}.

⁴⁶ Szaraniewicz I. *O rezultatach poszukiwań archeologicznych w okolicy Halicza w r. 1884 i 1885*. Lwów 1886, s.7.

⁴⁷ Иоаннісян О.М. *К вопросу...*, с.85.

^{*} Логіка вибирання каменю саме з обводних фундаментів на будівельний матеріал в кінці XIX – на початку XX ст. говорить швидше про відмінність їх конструкції у порівнянні з підмурками стовпів.

⁴⁸ Иоаннісян О. М. *К вопросу...*, с.85.

^{**} 1) про відсутність річкового каменю у фундаментах О.Іоаннісян висловлює лише припущення, натомість перші дослідники, які застали об'єкт у кращому стані збереження, відзначають застосування у кладці рінка і мергелю, вживання якого у підмурках інших галицьких монументальних споруд XII ст. не зафіксовано (див.: Лукомський Ю. Воскресенська церква XII–XIII століть у Крилосі. *З НТШ*, Львів 2001, т.241, с.287); 2) застосування круглих колон в Успенському соборі недостатньо аргументоване, разом з тим “стовпи, витесані з цілого каменя” – очевидно монолітні колони відомі у згаданій церкві Козьми і Дем'яна в Холмі (30-і рр. XIII ст.). Тобто круглі підбанні опори мають широкий хронологічний діапазон побутування в галицькому храмобудівництві; 3) щодо наближеності типологічних та будівельно-технічних особливостей з Успенським собором, то разом з врахуванням певних подібностей (розпланування центрів апсид на одній прямій, наявність внутрішніх сходів у південному мурі, застосування білокам'яних

Тому, на нашу думку, пам'ятку слід датувати ширше, аніж 3-тя чверть XII ст., а саме другою половиною XII ст.

Морфологічно план фундаментів церкви на Цвинтариськах у Галичі найбільш наближений до планів церкви Дмитрія Солунського у Пскові (1116–36?, 1143–44?) [КСН – 1.25], хоч остання має стрічкові фундаменти між східною парою стовпів та вівтарною частиною і ледь видовжене хрестобанне ядро; Спасо-Преображенського собору в Ярославлі (1221–24) [КСН – 1.12]⁴⁹, а також собору Микольського монастиря у Старій Ладозі (друга половина XII – перша третина XIII ст.)^{*}.

Розширені в поперечному напрямку підбанні квадрати притаманні церквам Благовіщення у Вітебську (XIIст.) та Бориса і Гліба у Полоцьку (с.XIIст.), хоч останні мають значно вищий КСН – відповідно 1.89 і 2.17.

За своєрідними особливостями плану та будівельно-технічними прийомами^{**} фундаменти храму на Цвинтариськах вирізняються з-поміж усіх хрестобанних церков ГАШ. Тому вона, очевидно, є витвором ще однієї окремої артілі будівничих, яка попри своєрідність розпланування та будівельної техніки дотримувалась основних вимог, поставлених замовником – побудови плану на основі квадрату, розташування центрів апсид на одній прямій, а також блокам'яної будівельної техніки.

профільованих деталей) слід звернути увагу й на суттєві відмінності, які бачимо у церкві на Цвинтариськах: роздільне закладення підбаних опор, зміщення їх до сходу відносно центру хрестобанного ядра, сплющений обрис підбанного квадрату* (* подушки підмурків підбаних опор церкви на Цвинтариськах окреслюють ледь розширений у поперечному напрямку прямокутник), висунення осі центрів апсид за межу цього ж ядра, дуже низький коефіцієнт співвідношення середньої та бічних нав, а також відмінні будівельно-технічні особливості влаштування фундаментів.

⁴⁹ Иоаннисян О.М., Леонтьев А.Е., Зыков П.Л., Торшин Е.Н. Памятники древнерусского зодчества XII–XIII вв. в Ростове Великом. *История и культура древних и средневековых славян. Труды VI Международного Конгресса славянской археологии*. Москва 1999, т.5, с.209.

^{*} Однак, за коефіцієнтом співвідношення нав пам'ятки суттєво різняться (1.23 – Галич і 1.88 – Ладога), що унеможливило цю аналогію.

^{**} За конструктивно-технологічними особливостями до нашого об'єкту не виявлено жодного аналогу.

6. Церква Пантелеймона

Одним із перших на храм св. Пантелеймона, тодішній костел св. Станіслава, як на архітектурну пам'ятку, пов'язану з княжим періодом Галича звернув увагу член Краківської академії мистецтва, В.Луцкевич⁵⁰. Глибоке різнобічне дослідження об'єкту провів на початку ХХ ст. Й.Пеленський⁵¹. Архітектурно-археологічними дослідженнями 70–80-х рр., проведеними під керівництвом І.Могитича, К.Присяжного та Ю.Волощака, отримано нові дані про споруду⁵². Локальними розкопками всередині храму, проведеними під керівництвом автора 1989 року, з'ясовано контури окремих підмурків, а також уточнено їх будівельно-технічні особливості. В результаті зведення креслень Й.Пеленського, Ю.Волощака і наших робіт, вдалося відтворити план фундаментів церкви Пантелеймона, що дає змогу провести порівняльний аналіз споруди на одному рівні з іншими хрестобанними церквами ГАШ (Лл.1: 6).

Загальні розміри плану фундаментів без виступів становлять 21.3 x 19.2 м. Ширина платформи стрічкових фундаментів зовнішніх стін 1.7 (бічні апсиди)–2.3 м (західна стіна), а розміри відокремлених подушок підбаних стовпів у плані–2.75 x 3.0 м. На кутах споруди фундаменти мають прямокутні виступи, призначення яких, аналізуючи збережену наземну частину об'єкту, пояснити важко. Така сама невідповідність між фундаментною і наземною частинами пам'ятки простежується й у місці значно розвинутих основ під міжапсидними стінами, які наближаються до східної пари стовпів. Можливо, у процесі будівництва змінився первісний задум щодо наземного обрису стін.

На плані фундаменту церкви Пантелеймона з'являється виступ у місці головного входу, що зумовлене зведенням тут розвинутого перспективного порталу. Центри апсидних дуг розплановані на одній прямій, яка втоплена всередину зовнішнього квадрату хрестобанного ядра споруди. КСН у осях фундаментів становить 1.62.

Фундаменти зовнішніх стін церкви Пантелеймона викладені переважно з річкового каменю на вапняно-піщаній заправі з

⁵⁰ Łuszczkiewicz W. *Kościół w św.Stanisławie pod Haliczem...*, s.1-20.

⁵¹ Peleński J. *Halicz w dziejach sztuki...*, s.1-69,166-192.

⁵² Могытыч И. Результаты исследования церкви Пантелеймона близ Галича. *КСИА*. Москва 1982, вып.172, с.65-70.

домішками вапнякового щебеню, гальки, а також вкрапленнями деревного вугілля та горілої глини. Кладка здійснювалась верствами каменю, кожна з яких заливалась розчином. Річковий камінь у мурі залягає переважно плазом і на лицьовій частині фундаменту утворює регулярні ряди. Зовнішні фундаменти заглиблені на 1.4 м, а основи підбанних стовпів – на 2.3 м відносно верхнього обрізу. Останні муровані з грубооброблених блоків вапняка у напівбутовій техніці кладки на аналогічному розчині до фундаментів стін.

За планувальними характеристиками найближчими до церкви Пантелеймона в Галичі є Борисоглібський собор у Смоленську (середина XII ст.) і Борисоглібська церква у Новогрудку (XII ст.), а за конструктивними особливостями – церква Апостолів у Білгородці (кінець XII ст.; 1197 р.).

Церква Пантелеймона датується на основі палеографії кінцем XII ст.⁵³, що є своєрідним хронологічним репером для аналізу планувальних і конструктивних методів, застосованих при спорудженні її фундаментів. В даному випадку вперше зустрічаємо, що центри апсид втоплені всередину розпланувального квадрату, зовнішні виступи на кутах і під розвинутий головний портал, досить високий КСН (на рівні фундаменту – 1.62, а на рівні стін – 1.57), конструкція фундаментних подушок підбанних стовпів відрізняється від стрічкових основ зовнішніх стін і закладена значно глибше. Окремі спостереження свідчать про певну корективу плану наземної частини церкви відносно первісного задуму, наміченого обрисом фундаментів. Технологія та матеріал стрічкових фундаментів найбільш наближені до конструкцій церкви Спаса, а стовпів – до Успенського собору, що може вказувати на тяглість галицької будівельної традиції. Однак, виразно відмінні планувальні особливості говорять про іншого автора проекту, щодо вище аналізованих об'єктів.

7. Церква у Василеві

У 1958–59 роках розкопано й досліджено рештки хрестобанного храму у Василеві на Дністрі. Завдяки відбиткам цокольних блоків

⁵³ Вуйцик В. Графіті XII–XV століть церкви святого Пантелеймона в Галичі. *ЗНТШ*, Львів 1996, т.231, с.189–194; Рождественская Т.В. Надписи–граффіти XII–XIII веков в памятниках зодчества Вольни и Галича. *Проблемы изучения древнерусского зодчества*. Санкт-Петербург 1996, с.90–91.

наземних стін, дослідникам вдалося зафіксувати обидва плани споруди – фундаментної та наземної частин⁵⁴ (Лл. 1:7).

Будівля, на відміну від інших галицьких церков, має витягнуту в плані форму (22.3 x 14.0 м на рівні фундаментів та 21.2 x 13.6 на рівні цокольної частини), чим за зовнішніми пропорціями плану подібна до хрестобанного ядра Успенського собору, не враховуючи його галерей*. Хрестобанне ядро обрамлене у прямокутник 18.8 x 14.0 м, не враховуючи апсид. Стрічкові основи зовнішніх стін мають ширину в середньому 1.8 м, а апсид – 1.6–1.9 м. Ширина внутрішніх поздовжніх і поперечних стрічок значно менша – 1.2–1.3 м. Місця підбаних стовпів розширюються відповідними виступами, зверненими переважно у бік центральної нави і tworять платформи з параметрами у плані в середньому 2.6 x 2.4 м.

Розташування підбаних стовпів центричне, проте вони розставлені настільки широко, що їх центри не лежать на діагоналях прямокутного корпусу будівлі. КСН в осях фундаментів досягає найвищого показника – 2.0 (2.2 на рівні наземної частини), що свідчить про висотну динамічну композицію об'єму споруди. Подібний характер композиції підбаних опор і показник співвідношення нав притаманний лише церкві Благовіщення у Вітебську, яка за архітектурними формами та будівельною технікою датується XII ст.⁵⁵ КСН в осях наземної частини становить 2.17, вона також має стрічкові фундаменти між стовпами⁵⁶ і споруджена, на відміну від інших храмів полоцької школи, у мішаній техніці – з вапнякових квадратів і плінфи. Центри апсидних дуг василівської церкви розплановані як у перемиській (Лл. 1: 1, 7). Зовнішній контур фундаменту вівтарної частини характеризується нерівностями і забутуваннями міжапсидних спряжень, внаслідок чого він набуває спрощеного гранчастого обрису. До південно-східного кута фундаменту пізніше прибудовано масивний виступ, який інтерпретують

⁵⁴ Логвин Г.Н., Тимошук Б.А. Белокаменный храм XII века в Василёве. *Памятники культуры СССР. Исследования и реставрация*. Москва 1961, вып.3, с.37–50.

* Співвідношення довжини до ширини прямокутника, що описує хрестобанне ядро Успенського собору становить 1.25, а Василівської церкви – 1.27.

⁵⁵ Раппопорт П.А. Церковь Благовещения в Витебске. *Памятники культуры. Новые открытия*. Москва 1987, с.522.

⁵⁶ Трусов О.А. *Памятники монументального зодчества Белоруссии XI–XVII вв.: Архитектурно-археологический анализ*. Минск 1988, с.24.

основою контрфорсу. Так само пояснюють появу пізнішого двостороннього виступу в середній частині південної стіни⁵⁷. На нашу думку, розташування цього розширення платформи фундаменту (не навпроти конструктивних осей, а строго симетрично відносно головної поперечної осі) слід пов'язувати з наявністю у храмі бічного південного порталю. Судячи з двох симетричних прямокутних виступів у місці головного входу, західний портал мав, очевидно, розвинуте висунуте обрамлення на зразок церкви Пантелеймона.

Будівельно-технічні особливості фундаменту церкви у Василеві описані поверхово. Відомо, що в нижній частині вони були складені з буту без розчину, а у верхній – з більших каменів на вапняному розчині сіро-попелястого кольору з домішками річкової гальки і деревного вугілля. Це свідчить про двошаровість конструкції фундаменту. Судячи з фотоінформації⁵⁸, верхня частина конструкції виконана у напівбутовій техніці, яка візуально найбільш наближена до характеру кладки фундаменту Успенського собору в Крилосі. Невідомо, чи фундаменти стовпів більше заглиблені, ніж основа зовнішніх стін та внутрішніх стрічок*, але зафіксовано, що подушки стовпів вирішені монолітно (знизу до верху кладені на розчині). Це дає підставу припускати, що фундаменти внутрішніх опор за технологією зведення відрізнялися від основи бічних стін та стрічкових фундаментних розпірок.

Б. Тимошук та Г. Логвин датують мурований храм у Василеві першою половиною XII ст.⁵⁹ Логвин реконструює пам'ятку як споруду з підвищеною конструкцією бані за рахунок додаткових підпружних арок, опертих на колонки, які опираються на додаткові уступи стовпів. О. Іоаннісян, порівнюючи характер планувально-конструктивних особливостей храмів кінця XII – поч. XIV ст., датує пам'ятку першою третинною XIII ст. (після церкви Пантелеймона

⁵⁷ Раппопорт П.А. *Русская архитектура...*, с.111.

⁵⁸ Тимошук Б.О. *Давньоруська Буковина*. Київ 1982, с.139, 146; Його ж. *Василів – місто Галицької Русі*. Чернівці 1992, с.17.

* Хоч дослідники вважають, що підмурки стовпів були закладені на метр глибше від фундаментів стін (див.: Логвин Г.Н., Тимошук Б.А. *Белокаменный храм...*, с.38), проте при рівномірному ухилі підшви підмурків відносно спаду материкової основи, як маємо на Успенському соборі в Крилосі, основи стовпів мали б бути на 1.0–1.5 м глибшими від фундаменту західної стіни.

⁵⁹ Логвин Г.Н., Тимошук Б.А. *Белокаменный храм...*, с.37-50.

в Галичі (1200 р.), але не пізніше 1230 року, коли мали б з'явитись тріщини, виявлені в його фундаменті). Основними аргументами такого датування дослідник вважає ускладнення поперечного перетину підбаних стовпів, а також звужену пропорцію бічних нав з потужними внутрішніми пілястрами, які виконували роль своєрідних контрфорсів⁶⁰.

На основі проведеного нами порівняльного аналізу найбільш наближеними до Василівської церкви за планувальними характеристиками є Нижня (друга половина XII ст.) [КСН – 1.93] та Пречистенська (друга половина XII ст., 80-і рр.) [КСН – 1.57] церкви у Гродні, а також П'ятницька церква у Смоленську (перша третина XIII ст.) [КСН – 1.77], яка, до речі, досить подібна й за конструктивними особливостями спорудження фундаментів (стрічкова основа з двошаровою структурою кладки).

Специфіка розпланування внутрішньої частини (значне розширення головної нави у порівнянні з поперечними, КСН – 2.0), а також конструктивні особливості фундаментів (шарувата структура, виступи під розвинуті перспективні портали, виокремлена техніка основ підбаних стовпів), що відповідають рисам нового стилістичного напрямку в мурованій архітектурі княжої доби кінця XII – першої половини XIII ст., слід датувати цим періодом.

Окремі планувальні та конструктивні особливості не відповідають галицьким хрестобанним церквам. Тому для генеалогії будівельної артілі або головного будівничого слід провести верифікаційне дослідження об'єкта і залучити до аналізу ширше коло джерел.

8. Кирилівська (?) церква

У 1882–84 рр. при північній межі лісу Діброва біля Крилоса Л. Лаврецький та І. Шараневич розкопали фундаменти чотиристовпної триапсидної кам'яної церкви. Архітектурні обміри та перший аналіз об'єкта здійснив Ю. Захарієвич⁶¹. Повторні локальні дослідження пам'ятки на початку XX ст. провів Й. Пеленський⁶². Втретє руїни поблизу Діброви досліджував автор у 1981–1984 рр.⁶³

⁶⁰ Иоаннисян О.М. *Основные этапы...*, с.53.

⁶¹ Zacharjewicz J. *Wycieczka...*, s.187,188,192, tab.12, fig.13,14.

⁶² Peleński J. *Halicz w dziejach...*, s.74-76, fig.48.

⁶³ Лукомський Ю. Блокам'яний храм на передмісті давнього Галича. *ЗНТШ*. Львів 1998, т.235, с.594-607.

Загальні розміри фундаментів Кирилівської церкви у плані разом із виступами становлять 15.15 x 20.20 м, а без виступів – 14.5 x 19.8 м. Отже план побудовано на основі квадрату зі стороною 14.5 м. Фундаментні подушки підбаних опор розплановані центрично і лежать на діагоналях згадуваного квадрату. Вони різні за обрисами й розмірами. Східна пара стовпових фундаментів масивніша за західну, що може підтверджувати розрахунок більшого навантаження на східні підбанні опори.

Центри апсидних дуг розташовуються на одній прямій, яка, подібно як у церкві на Цвинтариськах, висувається за межі квадратного хрестобанного ядра будівлі. Фундаменти апсид вужчі за основи зовнішніх стін, що спостерігається також у церквах на Цвинтариськах і Пантелеймона.

Винятковою особливістю Кирилівської церкви з-поміж усіх галицьких об'єктів є два звернені до центральної нави виступи при міжапсидних стінах, які були, очевидно, основою для виділеної вівтарної арки. Подібні виступи притаманні досить широкому колу церков інших архітектурних шкіл Київської Русі, які пов'язують із вежеподібними формами споруд і зараховують до нового стилістичного напрямку в архітектурі княжої доби кінця XII – початку XIII ст.⁶⁴

Західний мур, як у церкві Пантелеймона, ширший за суміжні південний та північний фундаменти, що викликано конструктивними міркуваннями – для врівноваження маси західної частини зі східними апсидами. Питання наявності у споруді хорів (емпори), а також внутрістінних сходів у західному мурі залишається відкритим.

Широкий виступ фундаменту перед головним західним порталом влаштовано пізніше за конструкцію основи західного муру, на що вказує виразний шов. Однак, оскільки техніка мурування виступу принципово не відрізняється від первісного фундаменту і в матеріалі не простежується окришин вапняка, можна припускати, що виступ спорудили ще до будівництва наземної частини. Він засвідчує наявність перспективного portalу з висуненим назовні обрамленням, подібно, як у церкві Пантелеймона та храмі у Василеві.

⁶⁴ Раппопорт П.А. Русская архитектура на рубеже XII и XIII вв. *Древнерусское искусство: Проблемы и атрибуции*. Москва 1977, с.12-29.

КСН в осях фундаментів становить 1.58, що найбільш наближене до церкви Пантелеймона – 1.62.

Ще однією відмінною конструктивною особливістю фундаментів Кирилівської церкви є зовнішні виступи, призначені для опирання лопаток або пілястрів стін. За цією особливістю об'єкт слід відносити до групи храмів вже згаданого нового стилістичного напрямку – вежеподібних церков, які характеризуються чіткими вертикальними членуваннями фасадів.

Конструкція основи будівлі виконана надзвичайно акуратно регулярними рядами доброго річкового каменю. Якщо подушки підбанних стовпів зроблені виключно на глиняному розчині та лише на поверхні пролиті стяжкою розчину, то фундаменти зовнішніх мурів мають виразно шарувату структуру – в нижній частині використаний як в'язучий глиняний розчин або темний суглинок з домішкою деревних вугликів та горілої глини, а у верхній – вапняно-піщаний розчин з такими ж домішками. Глибина заложення фундаментів стін 1.4 м, а стовпів – 2.0 м відносно верхнього обрізу конструкції. Тобто фундаменти стовпів закладені глибше і відрізняються за конструкцією від основ зовнішніх стін та апсид, як, наприклад, у церкві Пантелеймона.

Отже, за певними планувальними та конструктивними особливостями Кирилівська церква наближається до інших галицьких храмів, зокрема до церков на Цвинтариськах та Пантелеймона. Однак, за наявністю лопаткових виступів, специфічним розплануванням апсидної частини, об'єкт знаходить аналогії серед групи вежеподібних церков кінця XII – початку XIII ст.: церкви Василя в Овручі, Михайлівська і П'ятницька у Чернігові, при гирлі Чурилівки у Смоленську.

Стратиграфічні, планувальні та будівельно-технічні особливості підмурків Кирилівської церкви дають підстави датувати пам'ятку першою половиною XIII ст. і гіпотетично “прив'язувати” її до часу князювання в Галичі або путивльських князів Володимира і Романа Ігоровичів (1206–1211), або чернігівських – Михайла Всеволодовича та його сина Ростислава (1234–1238)⁶⁵.

⁶⁵ Войтович Л. *Удільні князівства Рюриковичів і Гедиміновичів у XII–XVI ст.* Львів 1996, с.61.

9. Церква на Царинці

Рештки ще одної хрестобанної мурованої церкви виявлені й досліджені автором протягом 1990–92 років на подолі давнього Галича в урочищі Царинка⁶⁶. Відсутність фундаментів внутрішніх стовпів пояснюється недобудованістю фундаменту, хоча на підставі порівняльного аналізу зовнішніх габаритів споруди та наявності трьох апсид, стовпи ймовірно були запроектовані будівничим храму. Фундаменти об'єкту споруджувались на місці колишньої дерев'яної церкви. Тому їх західна частина, використовуючи основу попередниці, значно відрізнялася за параметрами і конструкціями від східної частини (Іл. 1: 9). Зовнішні габарити фундаменту – 20.0 x 14.8 м, що дуже близьке до Кирилівської церкви. Ширина платформи основи апсидної частини – 2.0–2.2 м, а стрічок західної частини – 1.4 м. Центри апсидних дуг, подібно як в Кирилівській церкві, лежать на одній прямій, яка висувається за межі квадрату хрестобанного ядра. Керуючись розплануванням апсидної частини, КСН становить 1.69 м.

Надзвичайно цікавою є техніка зведення фундаментів об'єкту. У дно фундаментного рову його апсидної частини густо набивались осикові палі. Технологія спорудження фундаментів полягала у пошаровій засипці річковим каменем і уламками вапняку спочатку на глинному, а потім й на вапняно-піщаному розчинах. В останньому спостерігаються домішки гальки та крапленья деревного вугілля. Зафіксовано також застосування опалубки з дошок, закріплених кілками. У конструкції фундаментів виявлено архітектурні деталі повторного використання. Західна частина основи будівлі накладалася на фундаменти попереднього дерев'яного храму. Тому фундамент тут відносно вузький – усього 1.2–1.4 м. При спорудженні основи під муровану церкву первісна конструкція була частково розібрана, а її місце зайняла нова. Це пошарова засипка гравієм, розмежована кількома прошарками вапна⁶⁷. Отже конструкція фундаментів церкви на Царинці має виразно шарувату структуру.

Якщо за планувальними особливостями через відсутність фундаментів стовпів важко говорити про аналогічні побудови, то за технологічними особливостями подібними* до підмурків на

⁶⁶ Лукомський Ю. *Невідомі церкви...*, с.559-593.

⁶⁷ Там само, с.577.

Царинці є основи церкви Апостолів у Білгородці (кінець XII ст.; 1197 р.), церкви на дитинці у Путивлі (кінець XII ст.; Рибаків – перед 1230 р.), Георгіївського собору в Юр'єві-Польському (перша половина XIII ст.; 1234 р.).

На основі стратиграфічних спостережень та порівняльного аналізу технологічних особливостей фундаменту, храм на Царинці слід датувати першою половиною XIII ст.⁶⁸, та обережніше пов'язувати його спорудження з кількома роками володіння Галичем князем Данилом Романовичем (1238–1241 рр.) і вважати причиною недобудови споруди монголо-татарську навалу.

Підведемо короткі підсумки проведеного нами аналізу:

1. Першою відомою хрестобанною церквою на території Галицької землі була церква Івана в Перемишлі, збудована князем Володарем Ростиславичем у 1119–1124 роках. Інформація з вивчення об'єкта в 60-х роках минулого століття недостатня для порівняльного аналізу, що вимагає верифікаційного дослідження. На основі аналізу доступних нам матеріалів констатуємо, що церкву споруджувала артіль, обізнана у романському білокам'яному будівництві. Однак конкретне замовлення зумовило канонічну хрестобанну планувальну структуру храму. Припускаємо, що вона могла бути взорованою на Зарубинецькому великому храмі або на Борисоглібському соборі у Чернігові.

2. Виявлені 1966 року в Звенигороді муровані субстанції слід, на нашу думку, інтерпретувати не рештками хрестобанної церкви, а слідами дерев'яного об'єкта, для підмурків якого було повторно використано білокам'яний матеріал з якоїсь дотепер невідомої пам'ятки. Аргументованіший доказ або спростування цього вимагає верифікаційного дослідження пам'ятки.

3. 40-ми роками XII ст. датуються рештки церкви Спаса на горі Карпиця поблизу теперішнього Галича, що дає підставу ідентифікувати об'єкт з літописною “божницею святого Спаса” на княжому дворі Володимира Володаревича. Планувальні особливості та деякі технологічні прийоми спорудження фундаментів пам'ятки відрізняються від Іванівської церкви Володаря Ростиславича у Перемишлі, що дає привід припустити роботу в Галичі іншого будівничого.

* Враховується тільки шаруватий характер конструкції, а не застосування палів.

⁶⁸ Лукомський Ю. *Невідомі церкви...*, с.589-590.

4. Нові дослідження Успенського собору в Крилосі прояснили картину ускладненої планувальної структури об'єкта, викликану двома трансформаціями плану, які відбулись протягом двох будівельних періодів пам'ятки. Перша трансформація планувальної схеми Успенського собору під час закладання підмурків пов'язана з бажанням замовника, що відбиває динаміку змін у політично-релігійній орієнтації галицьких володарів. Припускаємо, що будівництво собору розпочав Володимир Володаревич на зламі 40-50-х рр. XII ст., а продовжив Ярослав Осмомисл після смерті батька протягом 1153-1157 рр. Відмінні технічні прийоми та матеріали, які притаманні собору другого будівельного періоду, вказують на зміну артілі будівничих. За планувальними й конструктивними особливостями фундаментів галицька катедра не знаходить близьких раніших аналогів серед церков Київської Русі*. Первісно задуманий план храму за низкою елементів наближений до плану катедральної базилики в Печі. Його трансформація у шестистовпну банясту структуру могла взоруватись на подібних церквах Київської Русі першої половини XII ст. Протягом другого будівельного періоду – можливо, перша половина XIII ст. – собор переплановано за схемою хрестобанної чотиристовпної церкви, до якої з трьох боків примикають галереї. Тоді ж з'являються усі вапнякові мурування та пов'язаний з ними архітектурний декор, фресковий розпис, а також внутрішні сходи на хори.

5. Церква в урочищі “Цвинтариська” характеризується новими особливостями, які дають підставу датувати її другою половиною XII ст. і вважати витвором окремої артілі будівничих.

6. Кінцем XII ст. досить переконливо датується церква Пантелеймона. Якщо за технологічними особливостями спорудження підмурків простежуються деякі подібності до Спаської та Успенської церков давнього Галича, то нові планувальні та конструктивні прийоми засвідчують нового будівничого храму.

7. Датування білокам'яної церкви у Василеві залишається дискусійним. Будівельно-технічні характеристики об'єкта потребують повторного архітектурно-археологічного вивчення шляхом верифікаційного сучасного розкриття вцілілих субстанцій

* Найбільш наближеними до неї є Успенські собори Володимира на Лузі [1156-1160 рр.] та Володимира на Клязьмі [1158-1160, перебудований – 1185-89 рр.].

пам'ятки. На основі попереднього порівняльного аналізу, спорудження Василівської церкви слід відносити до кінця XII – першої половини XIII ст. і приписувати його ще одному окремому авторові-будівничому, методи розпланування церкви та конструктивно-технологічні прийоми якого не мають виразної подібності у всіх відомих дотепер монументальних спорудах ГАШ.

8. Добре збережені й повторно розкриті автором на одному з передмість давнього Галича за 3 км від Крилоського городища підмурки Кирилівської церкви характеризуються виразними рисами нового стилістичного напрямку в архітектурі Київської Русі кінця XII – початку XIII ст., що передбачали вежеподібну багатоступеневу форму споруди і виразне вертикальне членування фасадів виступами лопаток. Порівняльний аналіз об'єкта з колом аналогічних пам'яток, а також стратиграфічні особливості, міркування містобудівельного розвитку Галича, інші аргументи дозволяють датувати пам'ятку початком XIII ст. і приписувати її спорудження путивльським або чернігівським князям, які прагнули утвердитись на галицькому столі в цей період. Застосування нових раціоналізаторських технологічних й специфічних планувально-конструктивних прийомів влаштування підмурків, незважаючи на використання при цьому традиційних для Галича будівельних матеріалів, виказують нам іншого будівничого, обізнаного з передовими тогочасними зразками нового стилістичного напрямку в монументальній архітектурі Київської Русі.

9. Чи не останньою хрестобанною побудовою в давньому Галичі, спорудження фундаментів якої було перерване, найімовірніше, монголо-татарською навалою, є підмурки кам'яної церкви на Царинці під Крилоською горою. Складні геологічні умови низинної місцевості зумовили вміле новаторське застосування тут майстрами дерев'яних паль та опалубки, а також використання капітальних підмурків колишньої дерев'яної церкви. За загальними параметрами та деякими планувальними особливостями церква наближена до Кирилівського храму, однак приписувати авторство обох цих об'єктів одному будівничому чи одній артілі майстрів важко через значну різницю у будівельній техніці виконання підмурків. Швидше всього спільні особливості обумовлені волею замовника, який взурувався у виборі майбутнього храму на Кирилівській церкві, а не майстрами. Тому припускаємо, що церкву на Царинці споруджував інший майстер, що чітко дотримувався вимог замовника, але разом з тим засто-

совував передову технологію будівництва фундаментів на слабких ґрунтах.

10. На основі закономірностей розвитку планувальних і будівельно-технічних прийомів, виявлених при розгляді відомих решток хрестобанних церков ГАШ, припускаємо, що ще не локалізовані й недосліджені Холмські пам'ятки повинні характеризуватись: вищим, аніж 1.6 КСН, відокремленими фундаментами опору, шаруватою структурою фундаментів й значно розвинутими, по-відношенню до попередніх витворів, декоративними оздобами.

11. Різноманітність у прийомах розпланування і технологіях спорудження хрестобанних церков Галицької архітектурної школи XII–XIII ст. вказує на багатоартільний уклад галицького монументального будівництва, що відображає розгалужену систему контактів галицьких володарів. Зважаючи на різницю в часі між об'єктами (близько 150 років), а також враховуючи різні планувальні та конструктивні особливості, навряд чи серед усіх відомих хрестобанних церков ГАШ виявимо два об'єкти, які припишемо одному авторові-будівничому чи одній і тій же артїлі. Разом з тим, певну традиційність у розплануванні апсидних частин (особливо церков Галича), застосуванні поверстової технології кладки, традиційних для Галицької землі будівельних матеріалів, важко не помітити неозброєним оком. За особливостями такого типу стоять не одні й ті ж майстри, а радше замовники, які дотримуються сталого канону, що й визначає поняття “Галицька архітектурна школа”.

12. Кожна з галицьких хрестобанних церков, збудованих від часів князя Володара до короля Данила, має подібні за планувальними та технологічними особливостями групи об'єктів на території Київської Русі. Цей зв'язок не вказує на генеалогію будівничих, а швидше відбиває загальні тенденції та закономірності розвитку архітектури. Порівняльний аналіз планів та виокремлених будівельно-технологічних особливостей хрестобанних церков ГАШ із зовнішніми аналогами дає можливість уточнити датування наших об'єктів дослідження, а також допоможе при розробці їх гіпотетичних об'ємно-просторових реконструкцій.